

УДК 338.43:633.1

Захаріна О.В.,
к.е.н., доцент кафедри економічної теорії
Житомирський національний агроекологічний університет

ВИРОБНИЦТВО ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЗЕРНА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Zakharina O.V.,
cand. sc. (econ.), assistant professor of the department
of economic theory
Zhytomyr National Agroecological University

PRODUCTION AND COMPETITIVENESS OF GRAIN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Постановка проблеми. В стабілізації національної економіки пріоритетне значення належить зернопродуктовому підкомплексу, оскільки його функціонування здійснює мультиплікативний вплив на рівень розвитку інших галузей економіки і соціальної сфери та найбільшою мірою визначає продовольчу безпеку держави. Забезпечення рентабельного виробництва зерна, як умови підвищення рівня продовольчої безпеки країни, залежить насамперед від ефективності функціонування ринку зерна та його конкурентоспроможності. Товаровиробник зерна є конкурентоспроможним, якщо він здатний ефективно здійснювати свою діяльність в умовах ризику та невизначеності, раціонально використовувати природні ресурси, виробляти якісну зернову продукцію, яка відповідає міжнародним стандартам та має можливість своєчасно пристосуватися до мінливих умов ринку. Діяльність сільськогосподарських підприємств в трансформаційний період відбувається із значними труднощами, що зумовлено диспаритетом цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, різкими кон'юнктурними коливаннями, монополізацією каналів реалізації зерна, недосконалістю ринкової інфраструктури тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників зробили вчені О. Березін [2], В. Геєць [8], Д. Доманчук, Л. Євчук, Ю. Іванов [4], С. Кваша, О. Копистко, Ю. Лопатинський, Ю. Лупенко [1; 5], М. Малік, А. Мокій, В. Месель-Веселяк [5], Г. Ткачук [7], О. Ульяновченко [9], Г. Черевко, О. Школьник, О. Шпичак та інші економісти-аграрники, які створили міцну теоретико-методологічну основу даної проблематики. Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних засад формування та розвитку аграрного ринку, в тому числі і ринку зерна, зробили відомі вітчизняні вчені-економісти С. Бакай, В. Бойко, В. Власов, Т. Гайдук, П. Гайдуцький [1], М. Гладій, Б. Губський, М. Лобас, Б. Пасхавер, П. Саблук [1], В. Ситник, Л. Худолій, А. Фесина, В. Юрчишин та ін. Проте, незважаючи на значну кількість та різноплановість досліджень, недостатньо вивченими залишаються питання виробництва та забезпечення конкурентоспроможності зерна на рівні регіону, що і зумовило необхідність проведення окремого дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення сучасного стану виробництва зерна в регіоні та обґрунтування практичних рекомендацій щодо підвищення

конкурентоспроможності виробництва зерна. Для досягнення поставленої мети ставилися такі завдання:

- провести системний аналіз стану виробництва зерна в регіоні;
- розглянути собівартість, рівень рентабельності продукції;
- ідентифікувати канали реалізації зернових культур та середні реалізаційні ціни зернових;
- визначити основні шляхи забезпечення ефективного функціонування зернового господарства в регіоні.

Об'єктом дослідження є процеси адаптації зернової галузі регіону до ринкового середовища. Предметом дослідження є сукупність економічних, організаційно-управлінських, інфраструктурних та інституційних відносин, які забезпечують ефективність виробництва зерна в регіоні та його конкурентоспроможність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виробництво зерна в зоні Полісся, до якої відноситься і Житомирська область, посідає особливе місце серед інших галузей рослинництва, оскільки задовольняє значною мірою потреби населення в продуктах харчування і забезпечує продовольчу безпеку регіону. Основною продукцією зернового господарства є продовольче і фуражне зерно. В середньому за останні п'ять років у структурі посівної площі зернових культур найбільшою була частка таких культур, як озиме жито (24,1 %), озима пшениця (23,1 %), ярий ячмінь (19,1 %) і овес (14,6 %).

Динаміка валових зборів зерна за досліджуваний період свідчить про значні коливання. Так, у 2007 р. було зібрано 3,5 млн. т зернових, у 2008 р. цей показник зріс у 1,3 рази – до 4,7 млн. т, а за два наступні роки – знизився у 1,2 рази. У 2011 р. на Поліссі зібрали найвищий урожай зернових за останні роки – 5,5 млн. т, що становило 9,7 % від всього виробленого зерна в Україні. За останній рік виробництво зерна в Україні збільшилося на 17476 тис. т (на 44,5 %), а в регіоні – на 1706,6 тис. т (на 44,7 %). При цьому найбільша кількість зерна на Поліссі вирощувалося в Чернігівській (45 %) та Житомирській (27 %) областях (рис. 1).

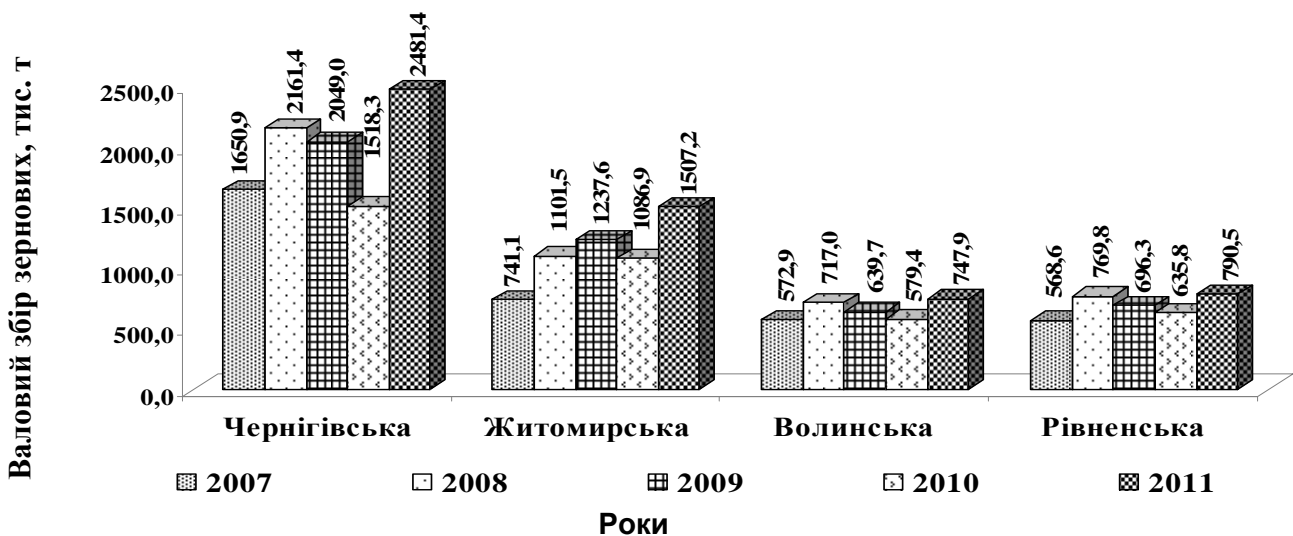

Рис. 1. Динаміка виробництва зерна в зоні Полісся

Джерело: побудовано за даними Інституту сільського господарства Полісся УААН

Збільшення валового збору зернових відбулося, по-перше, за рахунок підвищення врожайності на 9,7 ц/га або 38 % порівняно з минулими роками. Урожайність зернових у 2011 р. в Житомирській становила 38,2 ц/га. А по-друге, за рахунок розширення посівних площ на 75,6 тис. га або 5 %. Збільшенню валового збору зерна сприяла інтенсифікація виробництва на основі підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, структури посівів, попередників, обробітку ґрунту, внесення мінеральних добрив, проведення хімічної меліорації, захисту рослин, розвитку насінництва, підвищення якості зерна тощо. Разом з тим практика доводить, що розміщення зернового виробництва вимагає вдосконалення структури посівних площ, високого рівня агротехніки та культури землеробства.

Основними виробниками зерна є сільськогосподарські підприємства, питома вага яких у 2011 р. в структурі валового збору складала 79,2 %, а на господарства населення

припадало 20,8 %. Це свідчить про те, що зернова галузь регіону знаходиться у підприємствах великотоварного виробництва, що створює умови стабільності пропозиції та покращення інвестиційного клімату.

При формуванні прибутку сільськогосподарських підприємств важливу роль відіграють ціна реалізації та собівартість продукції. Собівартість зерна, як і в цілому продукції рослинництва, за 2007-2011 рр. постійно зростала (рис. 2).

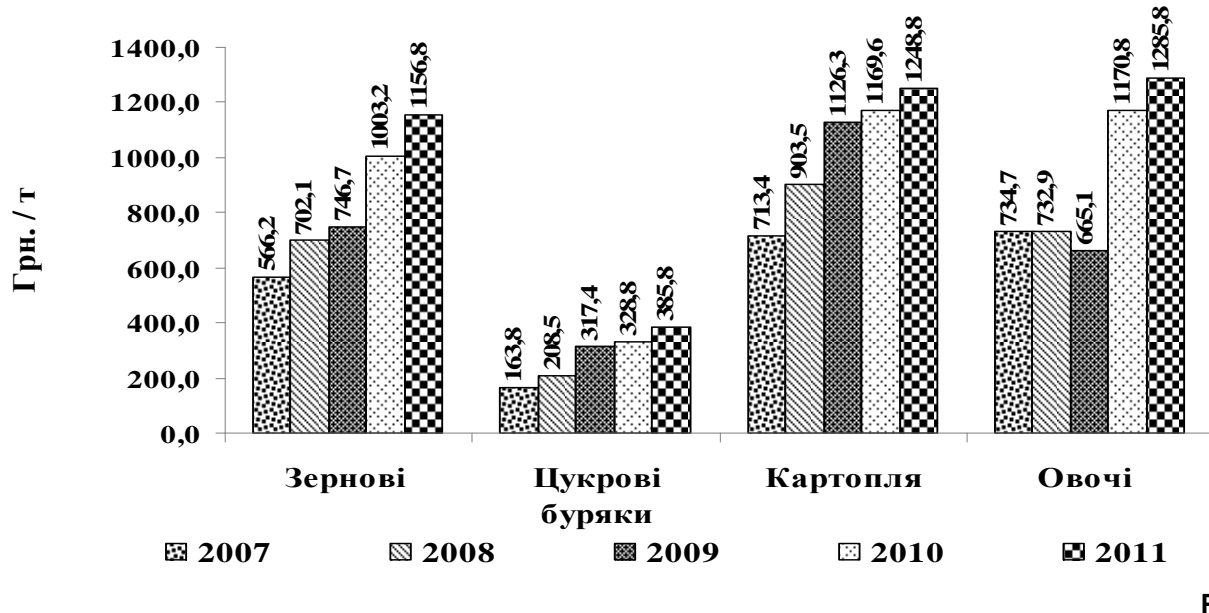

Рис. 2. Динаміка собівартості продукції рослинництва сільськогосподарських підприємств

Джерело: побудовано за даними Інституту сільського господарства Полісся УААН.

За 2007-2011 роки собівартість зернових зросла з 566,2 грн./т до 1156,8 грн./т, тобто в 2,1 рази. Передусім це пов'язано з подорожчанням матеріально-технічних засобів: техніки, пально-мастильних матеріалів, добрив, засобів захисту рослин тощо.

За досліджуваний період в зоні Полісся України прослідковується істотне коливання цін на зерно. Ціна 1 т зерна по Україні у 2011 р. у 3,1 рази перевищила ціну 2000 р., та у 3,3 рази 2005 р. (табл. 1).

Таблиця 1
Середні ціни реалізації зернових та зернобобових культур сільськогосподарськими підприємствами зони Полісся та України, грн./т

Область	Роки							
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Житомирська	509,3	437,3	521,9	905,9	856,3	815,3	1123,4	1431,5
Чернігівська	461,3	368,6	500,4	831,9	837,5	767,2	1160,5	1405,7
Рівненська	507,2	470,8	537,4	864,2	819,0	801,7	1082,2	1378,9
Волинська	540,1	439,5	545,0	852,5	870,7	852,0	1137,0	1426,6
<i>В цілому по Україні</i>	<i>443,8</i>	<i>417,8</i>	<i>515,2</i>	<i>833,5</i>	<i>778,6</i>	<i>799,0</i>	<i>1120,9</i>	<i>1374,2</i>

Джерело: дані Інституту сільського господарства Полісся УААН

Найвищими були ціни на зернові в Житомирській та Волинській областях, найнижчими – в Чернігівській та Рівненській, але їх ціновий діапазон був вищим за середні ціни реалізації зернових по Україні.

Проте цінова нестабільність призвели до коливання рівня рентабельності вирощування зерна в сільськогосподарських підприємствах (рис. 3). Так у 2011 р. виробництво зернових в регіоні забезпечило рівень рентабельності 4,6-24,8 %. По Україні середній рівень рентабельності склав 26,1 %.

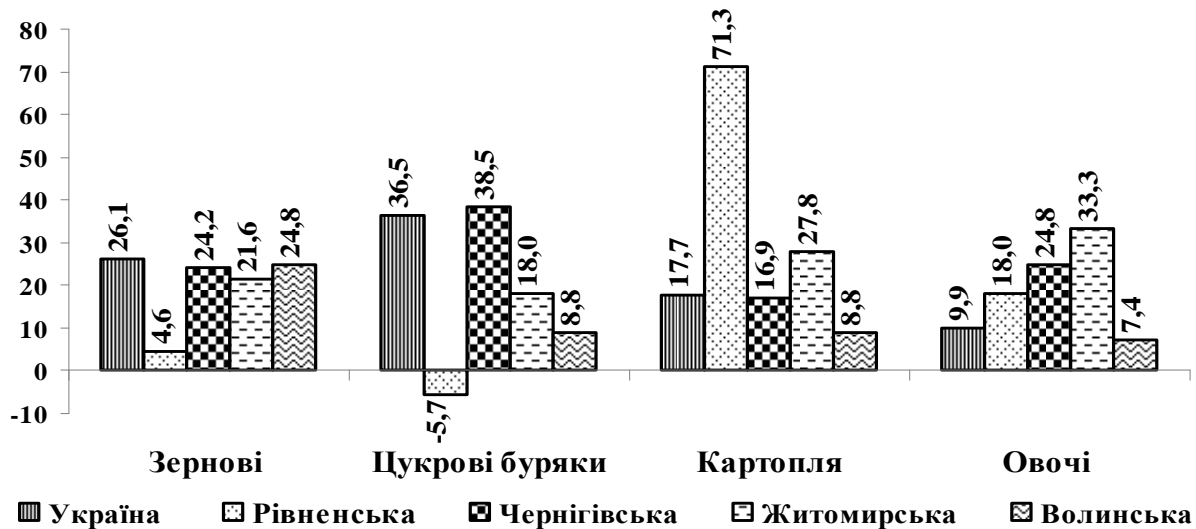

Рис. 3. Рівень рентабельності продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах регіону у 2011 році, %
 Джерело: побудовано за даними Інституту сільського господарства Полісся УААН.

В процесі дослідження визначено основні канали реалізації зерна (табл. 2).

Таблиця 2
Структура реалізації зернових культур сільськогосподарськими підприємствами Житомирської області та України
 (відсотків до загального обсягу реалізації)

Області	Роки					
	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Переробним підприємствам						
Житомирська область	6,8	3,0	3,9	4,8	5,6	3,6
Чернігівська область	14,6	4,7	5,2	3,0	2,8	4,8
Рівненська область	10,5	12,3	7,2	4,1	15,7	9,2
Волинська область	10,0	32,0	24,0	16,0	12,0	10,0
Україна	4,0	5,2	4,4	3,9	3,4	3,6
На ринку						
Житомирська область	30,2	7,0	5,5	4,9	5,5	4,9
Чернігівська область	32,5	5,5	3,7	5,3	4,5	3,6
Рівненська область	41,6	12,0	10,9	7,2	8,7	8,0
Волинська область	36,0	10,0	10,0	10,0	11,0	10,0
Україна	34,9	10,0	7,9	6,6	7,1	4,9
Населенню						
Житомирська область	26,1	11,0	4,0	2,0	2,0	1,1
Чернігівська область	36,0	3,7	1,6	1,0	0,8	0,5
Рівненська область	36,7	11,2	2,2	1,2	0,9	0,8
Волинська область	25,0	8,0	4,0	2,0	2,0	2,0
Україна	34,7	15,1	10,7	8,4	10,5	8,8
За іншими напрямками						
Житомирська область	36,9	79,0	86,6	88,3	86,9	90,4
Чернігівська область	17,9	86,1	89,5	90,7	91,9	91,1
Рівненська область	11,2	64,5	79,7	87,5	74,7	82,0
Волинська область	29,0	50,0	62,0	72,0	75,0	78,0
Україна	26,4	69,7	77,0	81,1	79,0	82,7

Джерело: дані Інституту сільського господарства Полісся УААН.

Важливою ознакою трансформації ринку зерна була лібералізація торгівлі. Орієнтація виробників на ринок призвела до комерціалізації збуту. Так, якщо в Житомирській області в 2000 р. комерційним структурам було реалізовано 36,9 %, то вже в 2011 р. цей показник склав 90,4 %. Комерційні канали збуту стали основними і водночас найменш прозорими. При цьому посередники контролювали не лише оптові, дрібнооптові та експортні товаропотоки, а й основні доходи від реалізації.

Водночас в ході трансформаційних процесів в зерновому господарстві відбулось істотне скорочення обсягів зерна, виданого населенню в рахунок оплати праці. Реалізація продукції працівникам була вимушеною реакцією виробників на відсутність коштів. Найменша частина зерна реалізується переробним підприємствам, населенню та на ринку. Виробники не продавали зерно через біржі, що пояснюється недосконалістю біржової торгівлі в регіоні та комерційною незацікавленістю виробників, оскільки ціна реалізації за цим каналом була найнижчою.

Втішає те, що в регіоні майже відсутні бартерні операції як форма розрахунків виробників з постачальниками матеріально-технічних ресурсів, що часто використовувались в пореформений період і пояснювались непристосованістю виробників до ведення ефективних торгових операцій в ринкових умовах та бажанням уникнути надмірних податків і розрахунків з кредиторами. В майбутньому повне подолання системи бартеризації можливе шляхом послаблення диспаритету цін між зерновим господарством та промисловістю; визначення чіткого переліку продукції, яку дозволяється реалізовувати за бартером, або обмеження обсягів таких операцій.

За аналізований період активізувалась зовнішня торгівля, яка характеризується зростанням обсягів експорту зерна і зернової продукції. Так, в 2011 р. експорт зерна в Житомирській області становив 3,5 % від його валового збору і складав 5275 т. Основними імпортерами зерна були Білорусія, Азербайджан, Румунія, Литва. В загальному обсязі зернових культур майже 42 % припадало на пшеницю, 34 % – ячмінь та ячмінний солод, 12 % – на жито і 12 % – на інші культури.

Основними культурами в структурі імпорту в Житомирській області є продовольча пшениця і жито. Основними країнами-експортерами зерна в Житомирську область були Білорусія та Росія.

Виявлені тенденції щодо збільшення обсягів експорту зерна дають підстави зробити висновок про необхідність збільшення темпів його приросту в Житомирській області. Доцільність виходу зернового господарства на світовий ринок підтверджується не тільки його високою рентабельністю, але і тим, що діяльність на зовнішньому ринку формує додаткові резерви для інвестицій у зернове господарство.

З метою прогнозування кон'юнктури ринку зерна на перспективу розраховано прогнозні показники обсягів попиту і пропозиції (табл. 3). Пропозиція зерна на ринку дає змогу оцінити ступінь забезпеченості ринку зерном власного виробництва і, за умови такої необхідності, визначити обсяги імпортованого зерна для забезпечення продовольчої безпеки регіону. Прогнозування здійснено за допомогою методу екстраполяції на основі кореляційно-регресійних рівнянь.

Таблиця 3

Прогноз попиту і пропозиції зерна в Житомирській області, тис. т

Показники	Роки	
	2010	2015
<i>Пропозиція зерна (всі категорії господарств),</i>	2098,0	2385,3
в т.ч.: запаси на початок року	490,3	570,4
вироблено за рік	1332,0	1503,5
інші надходження	275,7	311,4
<i>Попит на зерно (всі категорії господарств),</i>	1551,8	1766,2
в т.ч.: витрачено на власні потреби	756,3	810,9
реалізовано за всіма каналами збуту	484,7	564,8
інші витрати	310,8	390,5
Запаси на кінець року	546,2	619,1
Коефіцієнт відношення залишку до попиту	0,35	0,35

Джерело: власні дослідження

Головним чином пропозиція зерна на ринку зросте за рахунок суттєвого збільшення перехідних запасів зерна на початок року, збільшення виробництва зерна та інших надходжень. Передбачається, що головним джерелом інших надходжень зерна до Житомирської області будуть міжрегіональні поставки продовольчої пшениці переважно з Південного регіону України.

Обсяг попиту на зерно в області також має тенденцію до збільшення. Проведене дослідження свідчить, що пропозиція зерна в області перевищуватиме попит на нього. Таким чином, за сприятливих погодних і кліматичних умов, раціонального використання матеріально-технічних ресурсів та дотримання всіх агротехнічних вимог вирощування зернових культур Житомирська область зможе задовольнити внутрішні потреби в продовольчому та фуражному зерні, забезпечивши тим самим продовольчу безпеку регіону, а також вийти на міжнародний ринок та здійснювати зовнішньоекономічну діяльність.

Забезпечення ефективного функціонування зернового господарства можливе за рахунок вдосконалення структури посівних площ та застосування сівозмін; зниження собівартості зерна за рахунок енерго- і ресурсозберігаючих технологій його вирощування та переробки; внесення науково-обґрунтованих норм мінеральних та органічних добрив, а нестачу органічних добрив компенсувати за рахунок сидеральних культур; укладання попередніх угод між товаровиробниками і переробними підприємствами щодо виробництва і реалізації продукції; підвищення рівня механізації та забезпечення господарства технічними засобами на умовах здешевлення кредитів і використання фінансового лізингу та 30 % відшкодування; створення та відновлення діяльності спеціалізованих елітно-насінницьких господарств, з метою забезпечення товаровиробників новим високоефективним та конкурентоздатним насіннєвим матеріалом; дотримання сучасних технологій вирощування зернових культур на основі інноваційних проектів з залученням інвестиційних коштів; створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, вдосконалення кредитної та податкової політики.

Висновки та подальші дослідження. Таким чином, незважаючи на певні труднощі у формуванні регіонального ринку зерна, його виробництво залишається прибутковим і рентабельним. Забезпечити ефективність та конкурентоспроможність зерновиробництва можливо за рахунок формування ефективних внутрішньогалузевих зв'язків, диверсифікації каналів збуту, створення сприятливих умов для залучення вітчизняних та зарубіжних інвестицій, а також адаптації галузі до вимог світового ринку.

Перспективами подальших досліджень є пошук шляхів розвитку маркетингових каналів реалізації зерна з метою освоєння зовнішніх ринків збуту, розширення експортної орієнтації виробництва, що має стати важливим чинником економічного зростання галузі.

Література

1. Аграрна реформа в Україні / [П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.]; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Березін О.В. Економічний потенціал аграрних підприємств: механізми формування та розвитку: монографія / О.В. Березін, О.Д. Плотник. – Полтава: Інтер Графіка, 2012. – 221 с.
3. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 1. – С. 17.
4. Іванов Ю.Б. Конкурентні переваги підприємства: оцінка, формування та розвиток: монографія / Ю.Б. Іванов, П.А. Орлов, О.Ю. Іванова. – Харків: ІНЖЕК, 2008. – 352 с.
5. Лупенко Ю.О. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с.
6. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
7. Ткачук Г.Ю. Формування конкурентоспроможності малих підприємств агробізнесу: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія / Г.Ю. Ткачук. – Житомир: ЖДТУ, 2012. – 200 с.

8. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. і прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

9. Ульяновченко О.В. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств та стратегічні аспекти її формування: монографія / О.В. Ульяновченко, Л.А. Євчук, І.В. Гуторова. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2011. – 340 с

References

1. Haidutskiy, P.I., Sabluk, P.T., Lupenko, Yu.O. (2005), *Ahrarna reforma v Ukraini* [Agrarian Reform in Ukraine], NNTS IAE, Kyiv, Ukraine, 424 p.

2. Berezin, O.V. and Plotnyk, O.D. (2012), *Ekonomichnyi potentsial ahrarnykh pidpriemstv: mekhanizmy formuvannia ta rozvytku* [Economic potential of agricultural enterprises: mechanisms of formation and development], monograph, Inter Hrafika, Poltava, Ukraine, 221 p.

3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2006), The Law of Ukraine "On the Fundamentals of the State Agricultural Policy for the period up to 2015", Supreme Council of Ukraine, vol. 1, pp.17.

4. Ivanov, Iu., Orlov, P.A. and Ivanova, O.Yu. (2008), *Konkurentni perevahy pidpriemstva: otsinka, formuvannia ta rozvytok* [Competitive advantages of an enterprise: evaluation, formation and development], monograph, INZhEK, Kharkiv, Ukraine, 352 p.

5. Lupenko, Yu.O., Mesel-Veseliak V.Ya. (2012), *Stratehichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku* [Strategic directions of the development of agriculture in Ukraine for the period till 2020], NNTS IAE, Kyiv, Ukraine, 182 p.

6. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «The development strategy of the agricultural sector of the economy for the period up to 2020» (2013), Cabinet of Ministers of Ukraine, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

7. Tkachuk, H. (2012), *Formuvannia konkurentospromozhnosti malykh pidpriemstv ahrobiznesu: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku* [Formation of the ompetitiveness of small agricultural businesses: current state and prospects of development], monograph, ZhDTU, Zhytomyr, 200 p.

8. Heiets, V.M., Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Hutorov, A.O. (2012), *Ukrainska model ahrarnoho rozvytku ta yii sotsioekonomichna pereoriientatsiia* [Ukrainian model of agrarian development and its social and economic reorientation], NAN Ukrayiny, Instytut ekonomiky i prohnozuvannia, Kyiv, Ukraine, 56 p.

9. Ulianchenko, O., Yevchuk, L. and Hutorova, I. (2011), *Konkurentospromozhnist silskohospodarskykh pidpriemstv ta stratehichni aspekty yii formuvannia* [Competitiveness of agricultural enterprises and strategic aspects of their formation], monograph, Virovets A.P. «Апостроф», Kharkiv, Ukraine, 340 p.